

- 79 Там же, ф. 582, оп. 24, спр. 323, арк. 20.
 80 Там же, арк. 71.
 81 Колгоспне село, 1957, 6 квіт.
 82 История крестьянства СССР.— М., 1988.— Т. 4.— С. 195.
 83 ЦДАВО України, ф. 582, оп. 10, спр. 608, арк. 44.
 84 Там же, арк. 92.
 85 Радянська Україна.—1952.—21 березня.
 86 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 756, арк. 50.
 87 Вінницька правда, 1957, 24 липня.
 88 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 756, арк. 54.
 89 Вінницька правда.—1957.—8 липня.
 90 Колгоспне село.—1955.—19 серпня.
 91 Молодь України.—1953.—23 грудня.

Н. П. Калениченко (Київ), Ж. Д. Ільченко (Київ)

Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець XIX — початок XX ст.)

Перші земства в Україні з'явилися у 1865 р. в Харківській, Полтавській та Херсонській, а в 1866 р.— у Катеринославській, Одеській, Чернігівській та інших губерніях. Слід відзначити, що хоч вони й були виборними органами, однак їх діяльність контролювалася губернатором та міністром внутрішніх справ. Царський уряд ставився до земств з великою підозрою, оскільки до них потрапляли й демократичні елементи та різночинна інтелігенція.

Згідно із затвердженим положенням земствам доручалося виконання суто господарських функцій у галузі народної освіти, при цьому видатки на неї було віднесено до «необов'язкових»¹. Щодо навчально-виховної роботи в початкових школах, то їм було заборонено втручатися у ці питання.

Шкільну справу земствам довелося розпочинати в дуже складних умовах не лише тому, що кошти на народну освіту стали «необов'язковими», а й тому, що народні школи* перебували у великому занепаді — не вистачало приміщень, учителів, підручників. Крім того, маючи бажання взятися за створення початкових шкіл, не всі земства могли виконувати цю благородну місію. Були й такі випадки, коли асигновані ними кошти на будівництво шкільних приміщень не використовувалися, як це трапилося у 1867 р. в Кременчуцькому повіті Полтавської губернії². І все ж протягом першого десятиріччя існування земств кількість земських початкових шкіл в Україні значно зросла³.

Однак навчання в цих школах проводилося лише російською мовою. Проти цього виступали і земства, і передові суспільні діячі в Україні. Навіть в офіційних державних документах, у підготовці яких брали участь не лише царські чиновники, а й прогресивна громадськість, ці питання діставали своє відображення. Так, у «Зауваженнях на проект статуту загальноосвітніх учбових закладів і на проект загального плану влаштування народних училищ» (1862 р.) йшлося про те, що треба «ввести викладання в народній школі для малоросійського населення на малоросійській мові»⁴⁻⁵.

Однак у 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв, як відомо, заборонив друкувати книжки українською мовою, оскільки, мовляв, такої «не було, нет и быть не может», а з 1876 р., після Емського указу, не дозволялося навіть ввозити в Росію книжки і брошури, що видавалися за кордоном «на малорусском наречии». Ці укази по суті були спрямовані на заборону української мови. В українців не залишилося

ні своїх шкіл, ні своїх судів, а мова українська виганялася звідусіль. Нею забороняли вчитися, забороняли молитися, друкувати книжки та газети. Вживалося всіх заходів для того, щоб народ забув, хто він.

Оскільки діти в Україні не могли навчатися рідною мовою, то й рівень грамотності українського населення був низьким. «З погляду грамотності,— писав у 1910 р. дослідник з історії освіти в Україні С. Сірополько,— український народ знаходиться далеко позаду великоруського»⁶.

Тому з перших років існування губернських і повітових земств багато з них не лише брали на себе ініціативу будівництва початкових шкіл, а й дбали про те, щоб навчання у них проводилося рідною мовою. Так, це питання порушувалося гласним М. Костянтинівичем на повітових земських зборах у Чернігові ще в 1870 р. Він запропонував висунути перед урядом клопотання про те, що «місцеве наріччя» має право на існування в народних школах, оскільки російська мова «майже зовсім незрозуміла для наших селянських хлопчиків»⁷.

У 1881 р. у своїй доповіді на зборах Чернігівського губернського земства шкільна комісія також звертала увагу властей на те, що навчання не рідною, а російською мовою не лише перешкоджає освіті дітей, а й призводить до розладу «між сім'єю та школою». Збори постановили порушити перед міністерством освіти клопотання «про допущення народної місцевої мови в шкільне викладання» та про дозвіл видання підручників «на народній мові»⁸.

Того ж року за ініціативою з'їзду народних учителів, організованого відомим педагогом М. О. Корфом, Херсонське губернське земство також порушувало те ж саме питання перед урядом⁹.

Починаючи з 1893 р. і по 1900 р., чернігівський губернський гласний І. Л. Шраг кілька разів подавав на губернські земські збори доповідь «Про допущення місцевої народної мови в народну школу». «Тільки тоді наша школа буде поставлена на шлях живої народної школи,— відзначалося, зокрема, в ній,— коли... в ній буде дозволено викладання на народній мові, і тільки тоді вона зможе виправдати затрати, що робить на неї земство»¹⁰. На губернських зборах було створено спеціальну шкільну комісію. Вона, зокрема, прийняла рішення, в якому йшлося про те, що, організовуючи земські школи, треба обов'язково брати до уваги як етнографічні особливості населення і «на якій мові треба вести викладання», так і особливості місцевого побуту та природи «при складанні матеріалу для учбових книг»¹¹. Збори затвердили ці висновки й звернулися до міністерства освіти з клопотанням дозволити викладання в народних земських школах «малоросійською» мовою. Однак відповіді на нього вони не дістали.

У 1895 р. гласний П. А. Зелений у своїй доповіді на сесії Єлисаветградського повітового земського зібрання також порушив питання про те, що однією з найголовніших причин, які гальмують роботу народних шкіл, «треба вважати цілковите ігнорування місцевих мов»¹². Пізніше, будучи міським головою в Одесі, П. А. Зелений подав на розгляд думи доповідь, в якій доводив, що й учителям дуже тяжко навчати українських дітей за російським букварем, оскільки «малоросійська» дитина не може одразу зрозуміти слів, таких зрозумілих для «дитини великороса»¹³. Міська дума Одеси також порушила перед міністерством освіти клопотання про «скасування заборони українського слова», про необхідність дозволу «хоча б пояснень вчителів українською мовою, якщо немає можливості вести в школах все викладання на малоросійській мові»¹⁴. І знову-таки з боку міністерства не було ніякої реакції.

Питання про впровадження української мови в народних школах розглядалося і на зборах Полтавського губернського земства у доповіді гласного В. М. Леонтовича «До питання про створення підручників для сільських шкіл». Доповідач рішуче заявив про те, що нехтувати рідною мовою можна лише, коли «свідомо поставлено мету утворення

прірви між знанням і народом»¹⁵. Він вимагав «допущення» в школи українських підручників, скасування існуючих обмежень на українське слово. Погодившись з пропозиціями В. М. Леонтовича, губернські земські збори в 1904 р. постановили порушити перед міністерством народної освіти клопотання про надання земствам права вводити до шкільного курсу українську мову, «проводячи це вивчення через усю школу»¹⁶.

Отже, незважаючи на те, що земствам дозволялося виконувати лише господарські функції, вони зверталися до уряду з проханням дозволити навчання в початкових школах рідною мовою. Відома діячка С. Русова з цього приводу, зокрема, писала, що Херсонське, Чернігівське, Полтавське й Олександрівське земства, котрі тільки-но розпочинали шкільну й просвітню справу, одразу звертали увагу на ту мову, якою треба вчити дітей¹⁷.

Про це ж ішлося і на засіданні Полтавської міської думи, яка мала порушити клопотання, щоб у школі ім. І. П. Котляревського викладання грамоти починалося з навчання читання і письма на «малоросійській мові по малоросійських букварях і книгах для читання»¹⁸. В 1905 р. дума ухвалила це клопотання. Однак «всі ці ухвали і клопотання не мали жодного успіху»¹⁹.

У 1908 р. 37 членів III Державної думи розробили законопроект про мову навчання в початкових школах з «малоруським» населенням²⁰. У чотирьох пунктах його йшлося про те, що «від 1908/09 шк. року в початковій школі заводиться навчання на рідній мові населення»²¹, що там, де проживає українське населення, повинні вчити лише за українськими підручниками. У відповідь на це комісія Думи в справах народної освіти також визнала, що в тих місцях, де живуть «іногородці», які мають «письменство і літературу», в школах можна навчати дітей місцевою мовою. І справді, полякам, литовцям, латишам та іншим дозволили вчитися рідною мовою. Та лише не українцям і білорусам, оскільки, мовляв, української мови немає, «єсть тільки один руський народ і одна руська мова»²².

І все ж, незважаючи на такий висновок, питання про навчання рідною мовою в початкових школах та про створення нею підручників продовжувало ставитися такими земськими діячами, як В. Дзюбинський, І. Лучицький та М. Сендерко, також і на IV Державній думі.

Що ж до заборони і конфіскації українських книжок, то укази від 1863 р. та 1876 р. в Україні виконувалися дуже ретельно. Про це свідчать хоча б такі дані. В 1861 р. українською мовою було надруковано 33 книжки, 1865 — 6, 1866 — жодної, у 1867 р. та 1868 р. — 3 книжки, а в 1869 р. — лише одна — Спиридона Осташевського «Півсотні казок для веселих людей»²³. Заборонялося друкувати українською мовою все — від «Євангелія» до казок Андерсена, не кажучи вже про такі видання, як «Опыт грамматики малорусского языка», яку заборонили друкувати, оскільки вона, мовляв, приречена на небуття»²⁴.

Інспектори народних шкіл Київщини, Харківщини та Полтавщини розіслали спеціальні циркуляри, в яких ішлося про вилучення із земських народних бібліотек «усіх книжок українською мовою, незалежно від їх змісту»²⁵. До числа заборонених потрапили навіть такі з них, як «Про грім і блискавку» Б. Грінченка та «Про небо» С. Черкасенка. Коли ж селяни запитали шкільне начальство, що шкідливого вони вбачають у цих книжках, їм відповіли, що «все українське — це ж сепаратизм, з котрим треба боротись усіма засобами»²⁶. А на Харківщині і Полтавщині за наказом шкільних інспекторів із земських бібліотек було вилучено не лише твори Т. Шевченка, а й шкільні зошити з його портретом²⁷. Проти таких ганебних фактів запротестувала шкільна комісія Уманського земства. У березні 1913 р. на його зборах доповіді з обуренням заявляли про те, що серед заборонених книжок, на-

писаних українською мовою, були навіть «сільськогосподарського та белетристичного змісту»²⁸.

І все ж навіть у ті тяжкі для України часи знаходилися прогресивні діячі, зокрема такі, як М. Костомаров, котрий зібрав 4000 крб. на видання книжок для дітей. Коли з'ясувалося, що використати кошти неможливо, він передав їх на премію за українсько-російський словник, який був надрукований в 1908 р. за редакцією Б. Грінченка

Стосовно творів Т. Г. Шевченка, то знайшовся порядний чоловік в особі голови «Товариства ім. Шевченка для допомоги незаможним студентам вищих шкіл Петербурга, родом із Південної Росії» А. Маркович, який у 1905 р. дістав від начальника Головного управління в справах друку дозвіл на видання «Кобзаря». Перше його видання вийшло в 1906 р., друге — 1907 р. Однак 1910 р. видавців притягли до судової відповідальності. Щоправда, коли справа дійшла до Сенату, було затверджено вирок Судової палати про «знищення 104 сторінок друку» і «про припинення процесу проти видавців»²⁹.

Лише після того як у 1906 р. було легалізовано пресу, почали з'являтися українські книжки. Так, у 1912 р. їх було видано 198, 1913 — 201, 1914 — 216, 1915 — 73 і в 1916 р. — 79 назв³⁰.

Однак траплялися такі запопадливі педагоги, як, наприклад, у с. Ставках на Київщині, коли вчитель відер з рук одного з школярів книжку І. Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки» й кинув нею об землю³¹. Завідуюча двокласною школою в с. Вергунах на Київщині, якій українська мова «уши резала», наказала школярам розмовляти виключно російською. Тих же, хто наважувався вимовити хоч одне слово рідною, вона примушувала носити до школи по двоє відер води. Біля школи завжди можна було побачити школярів з відрами. Все це завідуюча робила з єдиною метою — «русифікувати хохлов»³².

Та все ж були й відрадні явища в цьому плані. Наприклад, у селлах Перещепина, Кам'янка, Діївка, Гупалівка, Іванівка та інших катеринославська «Просвіта» влаштовувала для дітей ялинки, на яких, крім ласощів, роздавали також українські книжечки. «Щиро дякуємо за дарунки, — писав у листі до «Просвіти» один із селян, — особливо за книжки. Кращого подарунку для наших школярів і придумати не можна було»³³.

Такі освітянські діячі, як М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Корф, С. Русова, Б. Грінченко та інші, зробили все для того, щоб українські діти мали українські підручники й навчалися рідною мовою. Так, М. О. Корф відкрив близько 40 початкових земських шкіл, був ініціатором створення трирічної початкової школи, створив ряд підручників, підготував багато вчителів. Він, як і його сучасники, вважав, що дітей треба починати вчити тільки рідною мовою. «Дитина малороса, — писав М. О. Корф, — оскільки можу судити на підставі власних досвідів у народній школі, не розуміє, наприклад, при вступі до школи жодного слова в такому простому реченні «Баба (жінка) в поле (в степу) спрятала (заховала) кувшин (глечик) в рожь (в жито)»³⁴.

Відомий український суспільно-політичний діяч і вчений М. П. Драгоманов, ще будучи студентом Київського університету і викладаючи історію в Тимчасовій педагогічній школі українською мовою***, в 1862 р. разом з В. Антоновичем та П. Левицьким створив «Читанку», яку, на жаль, не було надруковано, як і «Граматику» П. Куліша. М. Драгоманов був переконаний в тому, що починати вчити дітей треба рідною мовою, а для цього необхідно скласти «такі читанки, де були українські пісні, казки, приказки, вірші»³⁵. Цю ж думку Драгоманов розвивав і в статті «Чудацькі думки про українську національну справу». «Оскільки, — підкреслювалося в ній, — в Росії українською мовою говорить біля 17 млн. людей, то, виступаючи на всесвітніх з'їз-

дах письменників у Берліні та Відні, «я кричав» проти заборони «мови української в школах і книгах»³⁶.

Про навчання дітей рідною мовою дбала відомий український педагог С. Русова, яка вважала, що дитина може розвиватися лише «на українському ґрунті», а оскільки «на Україні рідна мова є українська, то нею й мусить проводитися вся наука»³⁷. С. Русова навела перелік предметів, які мали б викладатися в початковій школі лише українською мовою. Щодо російської мови, вважала вона, то її треба починати вчити учням не раніше другого або третього року навчання»³⁸. У 1906 р. С. Русова видала «Український буквар», а в 1911 р. — підручник «Початкова географія».

Навчання рідною мовою в земській народній школі дуже хвилювало і відомого педагога Я. Ф. Чепігу. Першою життєвою необхідністю для розвитку дитини, на його думку, є вивчення рідної мови. Її він називав «народним скарбом», в якому зібрано й сховано все, що підносить людину до найвищих ступенів культурного рівня, на чому будується її моральне, духовне й культурне життя. «Одберіть у дитини рідну мову, і ви зробите її духовно калікою, духовно глухою і сліпою, — писав Я. Чепіга. — Тому наше завдання — дбати про те, щоб на Україні в школі й поза школою наука викладалася рідною українською мовою»³⁹. І він дбав про це, підготувавши «Проект української школи» для 3, 4, 5 і 6 років навчання, в якому, на відміну від інших педагогів того періоду, писав про те, що лише на п'ятому році навчання можна починати вчити дитину «чужої мови»⁴⁰.

Я. Ф. Чепіга дбав не лише про необхідність початкового навчання дітей рідною мовою. Він створив підручник з української мови й з арифметики та методичні вказівки до них («Задачник для початкових народних шкіл. Рік I, II, III»), а також книгу для читання («Веселка») українською мовою.

Багато цінних думок про необхідність навчання рідною мовою в початкових школах висловив її оборонець Я. Б. Грінченко. Протягом багатьох років він працював учителем у народній школі, написав підручники для початкових класів, а саме — «Українську граматику до науки читання й писання» (1907) та читанку «Рідне слово» (1912). «Українська мова, — писав він, — має свою літературу, то вона і є мовою, а не наріччям»⁴¹. Як і його однодумці в цих питаннях, Б. Грінченко, палко відстоюючи ідею навчання рідною мовою в початкових школах, писав, що «засвоєння механізму читання і письма настільки само по собі важка для дитини справа, що у величезної більшості дітей одна вона вимагає всіх їхніх розумових зусиль, тому зрозуміло, наскільки навчання грамоти затримується вивченням нерідної мови»⁴². Свідоме ж засвоєння російської мови, вважав він, можливе лише тоді, коли їй передуватиме коліскова пісня матері, її живе слово.

Під псевдонімом «Норець» у 1906 р. видав «Граматику» (український буквар) і відомий педагог та громадський діяч Т. Г. Лубенець. Однак міністерство освіти спеціальним розпорядженням заборонило користуватися нею в школах⁴³.

Не стояв осторонь цих питань і видатний український історик М. С. Грушевський. У 1909 р. та 1910 р. він надрукував у газеті «Село» серію статей, присвячених необхідності навчання дітей у народних школах українською мовою. Він з гіркотою писав про те, що після закінчення народних шкіл сільські діти, як правило, не вмють ні читати, ні писати. Чому це так? Та тому, відповідав він, що коли дитина приходить до школи і «учитель говорить до неї по-руському, вона його ледве яке там слово розуміє... І так дітям — мука, учитель — мука, а науки — як кіт наплакав. Походить дитина кілька років, поломить собі язика так, що воно: ані по-нашому, ані по-руському, ледве пише або читає, а по кількох роках і те забуває»⁴⁴. Пізніше М. Грушевський також видав для шкіл два підручники з історії.

Ці актуальні питання розглядалися і на з'їздах народної освіти. Так, у 1911 р. в Москві відбувся перший такий загальноземський з'їзд. Усі південні земства, крім Київського та Волинського, послали на нього своїх представників. Чимало доповідей про стан освіти в Україні подали Харківське та Херсонське земства. «Важно буде не те, — писав з цього приводу земський діяч Я. Гетьманчук, — скільки подано буде докладів в оборону української школи, а важно те, як поставиться з'їзд, або краще сказати, як поставляться земці, що будуть на з'їзді у великій більшості, до цієї пекучої справи. Своім одноставним підтриманням справедливого домагання вони всім доведуть, що народна освіта справді їм дорога, що в школі з рідною дітям мовою вони бачать найкращий шлях до того, щоб просвітити народ і разом з тим покращити їх добробут»⁴⁵.

Найбільш змістовними доповідями про навчання в початкових школах на загальноземському з'їзді виявилися дві: редакційна від журналу «Світло» та полтавського земця В. Ф. Русінова. Доповідач від «Світла», яке почало виходити в Києві 1910 р., відзначив, що школярі-українці в російській школі поставлені в такі умови, які не відповідають найелементарнішим вимогам педагогіки»⁴⁶. Для підтвердження своєї тези він навів ряд прикладів з практики роботи народних шкіл. Так, на Катеринославщині М. О. Корф відвідав одну з шкіл, де на уроці діти читали «Лиса имела досаду на журавля». Коли він запитав у школяра, що той прочитав, то хлопчик відповів: «Пішла ліса до саду»⁴⁷. Вчитель цієї ж школи запитав школяра: «Какого цвета молоко?». Школяр не зміг дати правильної відповіді, бо для нього «цвіт» — це цвіт яблуні, вишні, груші. Підсумовуючи ці факти, доповідач зробив висновок про те, що вся краса рідної мови з її символами, метафорами, порівняннями цілком гине для дитини, коли її замінюють іншою, хоча й близькою мовою; що врешті-решт це призводить до «культурного і економічного занепаду народу»⁴⁸. Отже, наголошувалося в доповіді, дітей обов'язково треба спочатку починати вчити «своєю рідною мовою» і лише після того як вони за два перші роки навчаться нею читати й писати, ознайомляться «з рідною природою, побутом свого народу, географією України», тоді можна розпочинати навчання «російської мови, географії та історії Росії»⁴⁹.

У редакційній доповіді журналу «Світло» зверталася увага також на те, що «власнїмуші», аби не дозволити українській дитині вчитися рідною мовою, виставляли таку причину, як відсутність українських підручників для початкових шкіл. Та земства прагнули допомогти у виданні підручників. Так, у 1917 р. «земські збори в Полтаві зробили постанову — видавати підручники для початкових шкіл і видавати їх на рідній (українській) мові населення»⁵⁰. І справді, всілякими правдами і неправдами це вдалося зробити. Ще до указу Валуєва були видані такі підручники, як «Граматика» П. Куліша, «Букварь южнорусский», Т. Г. Шевченка, «Українська граматика» І. Деркача, «Українська абетка» М. Гатчука, «Граматка задля українського люду» Л. Яшенка, «Арифметика» Д. Мороза, «Арифметика або щотниця» О. Кониського та ін. Пізніше, як уже відзначалося, випустили підручники для початкових шкіл Б. Грінченко, С. Русова, Я. Чепіга, М. Грушевський та інші.

Однак цього було замало. Українських підручників, хоч їх і почали більше друкувати, особливо після 1906 р., коли було скасовано заборону на друковане українське слово, не вистачало. «Якщо підрахувати всі підручники, — відзначалося з цього приводу на сторінках журналу «Світло», — то побачимо, що в нас їх вистачить тільки для першої групи народної школи, а для другої і третьої групи — тільки деякі підручники»⁵¹.

Справу навчання рідною мовою в народних школах відстоював

на першому загальноземському з'їзді і полтавський земець В. Ф. Русинів. Він вступив у суперечку з В. І. Гурком, котрий заявив, що не знає ніяких «іногородницьких» губерній, оскільки існують лише «руські» губернії, в яких «є краплина іногородців — татар, малоросів, та інших»⁵². В. Ф. Русинів нагадав Гурку про те, що в Україні по селах діти розмовляють виключно українською мовою. Тому в початкових сільських школах, наголосив він, дітей обов'язково треба навчати рідною мовою, оскільки від цього залежить майбутнє українського народу. Якщо ж не дозволяти «вживати рідної мови», — сказав В. Ф. Русинів, — то українському народові доведеться зоставитися позаду в просвіті»⁵³. Для підтвердження своєї тези він посилався на Академію наук та Державну раду, які кваліфікували цю справу як необхідний засіб «культурного розвою багатомільйонного народу».

Оборонцями української мови на з'їзді виступили також херсонський земський діяч І. Федоров, член Державної думи П. Леонт'єв, а також відомі педагоги М. Чехов, А. Недаєв та Н. Єзерський.

З'їзд прийняв постанову з 68 пунктів, зокрема, і про те, щоб у «шкільних районах з переважним іномовним населенням було допущено викладання в першій період навчання дітей рідною мовою»⁵⁴. Однак і цей пункт також залишився на папері. Справа викладання рідною мовою в початкових школах не зрушилася ні на крок.

Ці актуальні питання порушувалися і на інших з'їздах. Так, на I Всеросійському з'їзді з питань сімейного виховання, який відбувся в Петербурзі у грудні 1912 р. — січні 1913 р., від України з доповіддю виступила Н. Д. Лубенець, яка стверджувала, що в сільських початкових школах навчання обов'язково треба «проводити рідною мовою»⁵⁵.

Не був винятком і перший всеросійський з'їзд у справі народної освіти, що відбувся у Петербурзі в грудні 1913 р. — січні 1914 р. У його роботі взяли участь близько 7 тис. чол., які представляли переважно початкову народну школу. Було створено спеціальну комісію у справі освіти «в місцевостях з іномовним населенням». На її засіданнях з доповідями виступили С. Русова — «Про українську школу», В. Прокопович — «Народна школа й рідна мова на Україні», С. Мєденкамф — «Педагогічний погляд на заведення навчання українською мовою в сільській школі серед українського населення», С. Черкасенко — «Народна школа та оточення», О. Чалий — «У школі на Україні», І. Сокіл — «Завдання народної школи», С. Караскевич-Ющенко — «Сучасний стан народної освіти в українських губерніях та бажані засоби, щоб підняти рівень освіти».

Доповідачі підкреслювали, що питання навчання дітей рідною, українською мовою хвилює делегатів не лише світських, а й духовно-релігійних з'їздів, починаючи з всеросійських й закінчуючи дрібними провінційними, як, наприклад, місіонерський у Браїлові чи законовчительський у Почаєві, що відбулися в 1910 р., та єпархіальний з'їзд подільського духовенства. Останній у 1906 р. постановив порушити перед св. Синодом клопотання про дозвіл користуватися в народних школах рідною мовою⁵⁶. У 1907 р. вчителям Подільської єпархії дозволили користуватися нею в церковних школах⁵⁷. Однак у 1912 р. цей дозвіл самим же Синодом був скасований.

Та найбільше значення в цих питаннях, як підкреслювалося на з'їзді, мав голос народу. В. Прокопович у своїй доповіді навіть дуже цікавий факт, як він відзначив, останнього часу. 1790 селян Катеринославської губернії виступили із заявою, що школа з нерідною мовою нівечить дітей. «Незважаючи на те, що ми витрачаємо багато грошей на шкільну просвіту, — писали вони, — ми маємо сумні наслідки — 75% повороту безграмотності»⁵⁸. Тому селяни вимагали, щоб в Україні «мовою просвіти» була лише рідна, українська.

На цьому з'їзді порушувалося і таке важливе питання, як «Чому заборона рідної мови знижує розумовий рівень дітей?» Тому, робив висновок В. Прокопович, що школяр-українець, навчаючись російською мовою, ніколи не зможе здобути в школі ту суму знань, яка під силу школяреві-росіянину.

Ця думка прозвучала і в інших доповідях, зокрема С. Русової та О. Чалого. Перша навела приклади про те, які непорозуміння виникають у народних школах, коли українських дітей змушують вчитися російською мовою. Дитині читають, сказала вона, «Лицо Каина исказилося», а вона розуміє, що «Каїн сказився». Або учневі говорять слово «чиновник», а вона уявляє, що це той, хто «шкуру чинить»⁶⁰.

Після обговорення доповідей про школи «іноземницька комісія» запропонувала ряд резолюцій, які були прийняті з'їздом з деякими поправками. В них ішлося про «заведення навчання рідною мовою учнів, а також вільне користування рідною мовою і рідною літературою, як для шкільного, так і позашкільного й дошкільного навчання і виховання; ..обов'язкове студіювання російської мови від третього року навчання»⁶¹. Наголошувалося також на необхідності організації «педагогічних шкіл і тимчасових курсів з місцевою мовою навчання», «заснуванні кафедр мови, історії та літератури окремих національностей при місцевих вищих школах для підготовки вчителів учительських семінарій, інститутів і спеціальних педагогічних класів»⁶² тощо.

Отже, резолюція, по суті, була спрямована на допомогу українцям. Однак найкращі її висновки знову ж таки залишилися на папері. Її не було прийнято до відома властями. Більше того, багатьох з учителів-малоросів, які наважилися порушити питання про «домагання для свого народу рідної школи»⁶³, тяжко покарали. Так, колишнього директора народних училищ Київської губернії Т. Лубенця, який брав участь у складанні резолюції «іноземницької комісії», було позбавлено права викладати в середніх школах Києва⁶⁴, а вчителя історії двох київських гімназій В. Прокоповича звільнили з обох посад, як «визнаного незгідним з педагогічною діяльністю у російській державній школі»⁶⁵. Завідуючого позашкільною освітою Лебединського земства І. Грушенка звільнили з посади згідно з телеграмою губернатора⁶⁶. Редакцію журналу «Світло», як і С. Русову, яка в опублікованій у ньому статті «Приватна діяльність» наголосила, що єдине, чим можна допомогти в налагодженні навчання рідною мовою, так це організацією шкіл «без дозволу влади», було притягнуто до відповідальності⁶⁷.

Репресій зазнали не лише передові педагоги в Україні. Резонанс від з'їзду дійшов аж до Риги. Там було звільнено з посади вчителя міської школи І. Васильченка ** тільки за те, що у своєму виступі він підтримав думку колег-українців про необхідність навчання дітей у початкових школах рідною мовою.

Про навчання рідною мовою йшлося і на першому з'їзді позашкільної освіти, який був скликаний у червні 1915 р. харківським товариством грамотності. На ньому також прийняли резолюцію про «конечну потребу запровадження української мови і в цій галузі освіти»⁶⁸. До речі, кошти для проведення цього з'їзду виділило Харківське губерньське земство.

Отже, наприкінці XIX — на початку XX ст. земства в Україні та ліберальні земські діячі відіграли велику роль не лише в справі організації початкової освіти, створенні підручників, підготовці учительських кадрів, а також у постійному нагадуванні властям про необхідність запровадження навчання рідною мовою, всіляко цьому сприяючи.

- Чарнолуський В. Земство і народне образование. — СПб., 1910. — С. 120.
- * Народні школи — те саме, що й початкові.
- ² Веселовський Б. История земства за сорок лет. — СПб., 1909. — Т. 1. — С. 458.
- ³ Див.: Даденков М. Ф. История педагогика. — К., 1947. — С. 215.
- ⁴⁻⁵ Слово. — 1881. — № 1. — С. 218.
- ⁶ Сірополко С. Школа і книжка // Світло. — 1910. — № 12. — С. 3.
- ⁷ Черниговец. Вопрос о народном языке в школе // Южные записки. — 1904. — № 12. — С. 15.
- ⁸ Гринченко Б. На беспросветном пути. — Киев, 1906. — С. 14.
- ⁹ Земская хроника // Сборник губернского земства. — 1901. — Май. — С. 212.
- ¹⁰ О мерах содействия начальному народному образованию. — Чернигов, 1895. — С. 118.
- ¹¹ Там же. — С. 114.
- ¹² Справа народної освіти на Україні // Світло. — 1911. — Вересень. — С. 52.
- ¹³ Документы, известия и заметки // Киевская старина. — 1905. — № 3. — С. 23.
- ¹⁴ Документы, известия и заметки // Киевская старина. — 1905. — № 1. — С. 32.
- ¹⁵ К вопросу о составлении учебников для сельских школ: Доклад губернского гласного В. М. Леонтовича. — Полтава, 1901. — С. 7.
- ¹⁶ Документы, известия и заметки // Киевская старина. — 1905. — № 1. — С. 32.
- ¹⁷ Русова С. Українські земства в справі заведення народної освіти // Світло. — 1911. — Кн. III. — Листопад. — С. 36, 38, 39.
- ¹⁸ Гринченко Б. На беспросветном пути. — Киев, 1906. — С. 16.
- ¹⁹ Сірополко С. Історія освіти на Україні. — Львів, 1937. — С. 135.
- ²⁰ Цей законопроект О. Лотоцький підготував для української фракції ще 1 десь жавної думи.
- ²¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Варшава, 1934. — Ч. 3. — С. 96.
- ²² Грушевський М. Михайло. Про українську мову і українську школу. — К., 1991. — С. 23.
- ²³ Див.: Дорошенко Д. Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки // Науковий ювілейний збірник, присвячений Т. П. Масарикуві. — Прага, 1925. — Ч. 1. — С. 142—238.
- ²⁴ Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. — СПб., 1907. — С. 27.
- ²⁵ Протест земства проти конфіскації українських книжок // Світло. — 1914. — № 7. — С. 109.
- ²⁶ Проти української книжки // Світло. — 1913. — № 4. — Грудень. — С. 67.
- ²⁷ З біжучого життя // Світло. — 1914. — № 5. — С. 47.
- ²⁸ Протест земства проти конфіскації українських книжок // Світло. — 1914. — № 7. — С. 109.
- ²⁹ Див.: Лотоцький О. Назв. праця. — С. 129—143.
- ³⁰ Книжкова продукція на Україні в 1917—1922 рр. — Харків, 1923. — Ч. II. — С. 66—67.
- ³¹ З біжучого життя // Світло. — 1914. — № 5. — С. 47.
- ³² Проти української книжечки // Світло. — 1913. — № 4. — С. 67.
- ³³ З біжучого життя // Світло. — 1914. — № 5. — С. 47.
- ³⁴ Корф Н. А. Парижская всемирная выставка // Народна школа. — 1878. — № 12. — С. 20.
- ³⁵ Шкільна адміністрація Київського учбового округу спочатку дозволила викладати в цій школі малоросійською мовою.
- ³⁶ Драгоманов Михайло. Народні школи на Україні. — Женева, 1877. — С. 38.
- ³⁷ Див.: Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У двох томах. — К., 1970. — Т. II. — С. 332.
- ³⁸ Русова С. Думки Драгоманова про освіту // Світло. — 1910. — Грудень. — С. 32.
- ³⁹ Русова С. Нова школа // Світло. — 1914. — Березень — квітень. — С. 14.
- ⁴⁰ Чедіга Я. Ф. Проблемы воспитания и навчання в світі науки й практики // Збірник психолого-педагогічних статей. — К., 1913. — Кн. II. — С. 124.
- ⁴¹ Чедіга Я. Проект української школи // Світло. — 1914. — № 4. — С. 15.
- ⁴² Гринченко Б. На беспросветном пути. — Киев, 1906. — С. 63.
- ⁴³ Гринченко Б. На беспросветном пути. — С. 5.
- ⁴⁴ Див.: Антологія педагогічної думки Української ССР. — М., 1988. — С. 323.
- ⁴⁵ Грушевський М. Михайло. Назв. праця. — С. 15.
- ⁴⁶ Гетьманчук Я. Наші сподівання // Світло. — 1911. — № 4. — С. 59.
- ⁴⁷ Справа народної освіти на Україні // Світло. — 1911. — № 8. — Вересень. — С. 56.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Там же. — С. 53.
- ⁵⁰ Там же. — С. 62.

- ⁵⁰ Русова С. Позашкільна освіта: Засоби її переведення. Б. м., б. р.— С. 21.
⁵¹ Шерстюк Г. Нескінчена будівля // Світло.—1911.— С. 47.
⁵² Русова С. Загальноземський з'їзд в справах народної освіти // Світло.—
1911.— № 9.— Вересень.— С. 43.
⁵³ Там же.— С. 44.
⁵⁴ Чарнолуський В. Вопросы народного образования на первом общезем-
ском съезде.— СПб., 1912.— С. 152.
⁵⁵ Труды Первого Всероссийского съезда по семейному воспитанию.— СПб.,
1914.— Т. II.— С. 396.
⁵⁶ Ефремов С. Бюрократическая утопия // Русское богатство.—1910.—
Кн. III.— С. 102.
⁵⁷ Див.: Прокопович В. Народна школа й рідна мова на Україні // Світло.—
1914.— № 7.— С. 37; Грушевський Михайло. Назв. праця.— С. 17.
⁵⁸ Прокопович В. Назв. стаття.— С. 36.
⁵⁹ Там же.— С. 47.
⁶⁰ Русова С. З з'їзду учителів // Світло.—1914.— № 5.— С. 11.
⁶¹ Медынский Е. Внешкольное образование.— М., 1918.— С. 492.
⁶² Там же.— С. 493.
⁶³ Відгуки вчительського з'їзду: Шкільна хроніка // Світло.—1914.— № 7—8.—
С. 106.
⁶⁴ Відгуки вчительського з'їзду: Шкільна хроніка // Світло.—1914.— № 7—8.—
С. 106.
⁶⁵ Там же.—106—107.
⁶⁶ Шкільна хроніка: Одгомін вчительського з'їзду // Світло.—1914.— № 9.—
С. 78.
⁶⁷ Дорошенко В. Украинство в России.— Відень, 1917.— С. 75.
*** І. Васильченко створив у Ризі український клуб «Громада».
⁶⁸ Сірополко С. Назв. праця.— С. 149.